

**До 100-річчя від дня народження академіка
Національної академії аграрних наук України
ВАЛЕНТИНА СЕРГІЙОВИЧА ЦИКОВА**

*М. С. Шевченко, завідувач лабораторії землеробства та родючості ґрунтів, доктор с.-г. наук, професор
Державна установа Інститут зернових культур НААН, вул. Володимира Вернадського, 14, м. Дніпро,
49009, Україна*

Закон зростаючої урожайності кукурудзи відкрив впродовж своєї багатогранної діяльності визначний вчений, керівник крупного наукового об'єднання, організатор аграрного виробництва, відомий громадський діяч, високий авторитет в суспільному житті, академік Національної академії аграрних наук України, доктор сільськогосподарських наук, професор Валентин Сергійович Циков [1]. Звичайно, що порівняння творчого і матеріального спадку Валентина Сергійовича Цикова з категоріями законів землеробства має алегоричний формат, але об'єктивні факти підтвердили неухильне зростання врожайності і валових зборів. За 30 років незалежності України валові збори зерна кукурудзи зросли з 12 до 40 млн т.

Лідерський характер, професійна обізнаність в питаннях аграрного виробництва, глибока зацікавленість в освоєнні прогресивних агротехнологій і сортів сільськогосподарських культур завжди сприяла пропозиціям В. С. Цикову щодо підвищення його адміністративного статусу та наукової кваліфікації.

Молодий спеціаліст за 60 років роботи в аграрній сфері пройшов показовий шлях від агронома бурякорадгоспу в Черкаській області до генерального директора науково-виробничого об'єднання по кукурудзі «Дніпро». Інтелектуальне та практичне збагачення видатної особистості продовжувало удосконалюватись на посаді директора Ерастівської дослідної станції в 1962–1970 рр., завідувача відділу інформації та пропаганди, заступника директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту кукурудзи (1976–1980 рр.). На кожній з цих ключових посад в системі функціонування науково-виробничого комплексу талановитий організатор заявив про себе як новатор, здатний забезпечити вихід на якісно новий рівень адаптації теорії і практики.

Майже за 100 років існування Інституту зернових культур з 1930 р. відомий науковий колектив очолювали яскраві особистості, які одразу спрямували науково-дослідну діяльність на пріоритети у сфері виробництва зерна кукурудзи, колосових зернових культур, селекції та землеробства, залучили вітчизняний та світовий методичний досвід і традиції наукових досліджень.

На кожному етапі свого становлення і розвитку, визначенні нових перспектив і прогнозів кожне покоління вчених завжди поверталось до цих життєдайних витоків знань і практики. На такому міцному фундаменті нерозривності поколінь, шанобливого ставлення до історії і нових генерацій вчених і тримається сила науки.

На початкових стадіях становлення інституту і формування директорського корпусу (1930–1940 рр.) проходило в умовах тотальних політичних репресій та пригнічення істинно наукової думки. За короткий 10-річний період з посади директора було усунуто 8 перспективних керівників молоді науки. В цей складний перехідний період закладення основ сучасної науки височіє академічна постать мудрого керівника наукового колективу Антона Задонцева, який успішно диригував творчим ансамблем 31 рік (1940–1971 рр.). За плечами академіка масштабні події, такі як евакуація інституту в роки Другої світової війни, організація Інституту кукурудзи, формування мережі дослідних станцій, посилення спеціалізації селекційних і технологічних досліджень з відповідною модернізацією методичної бази.

На фоні подолання реакційних поглядів на біологію і особливо генетику в інституті було взято курс на фундаментальну науку, методичну основу якої почав запроваджувати в 1971–1979 рр. директор інституту академік Петро Сусідко, представник сміливої новаторської школи вчених і керівників. В цей час на повний голос про себе заявила селекція кукурудзи, генетика, фізіологія і біохімія, з'явилися паростки біотехнології. Хоча в апогеї травлі і переслідування за прогресивні погляди на механізми успадкування ознак в різних організмів до застосування цих поглядів на жаль приєднувались і голоси деяких вчених Інституту кукурудзи.

Проте, видатний селекціонер Б. П. Соколов у складній і напруженій ситуації проявив мужність і відстояв свою позицію щодо методів гібридизації в селекції кукурудзи. Істина не може підлаштовуватись під тимчасову ситуацію, ситуація повинна формуватись на основі наукової істини.

Валентин Циков охопив період переходу аграрного виробництва до методів індустріалізації технологій, розширення міжнародних контактів, освоєння нових принципів наукового забезпечення аграрного комплексу. Завдяки інтеграції в світове економічне співтовариство науково-виробниче об'єднання почало формуватись за принципом світових компаній, тобто поєднувати в собі науку, виробництво наукомісткої продукції та освоєння ринку. З надбанням незалежності в чергу денну пріоритетних проблем потрапляють питання формування нової законодавчої і нормативної бази функціонування науки, регулювання земельних відносин, закріплення права власності на матеріальні і нематеріальні об'єкти. На цій частині історичної дистанції розвитку інституту всі проблеми освоєння нових умов господарювання та адаптації науки до європейських стандартів забезпечила команда науковців і спеціалістів на чолі з академіком НААН України Євгеном Лебедем (1994–2009 рр.). Важливо, що актуальність реформаторських кроків полягала в закріпленні земельних, майнових прав інституту та мережі його дослідних станцій і господарств (Ерастівська, Синельниківська, Розівська, Ізмаїльська, Жеребківська, Красноградська, Генічеська, ДП «ДГ «Дніпро»).

Згідно рішення Президії Національної академії аграрних наук інститут набув повноважень головного центру з координації діяльності провідних наукових установ в галузі виробництва зерна та розробки Національної програми збільшення валових зборів до 80 млн т.

Динаміка зростання виробництва зерна до 2021 р. в повній мірі співпадала з прогнозованим графіком, хоча на початку реалізації стратегії знаходились і скептичні обережні погляди. Успішну реалізацію Національної програми «Зерно України 2020» в процесі її наукового супроводу забезпечив під час директорської каденції академік А. В. Черенков.

Таким чином, реалізація зернової стратегії є яскравим прикладом того, як наукова база даних в селекції, технологіях та ресурсному забезпеченні перетворюється в суспільно корисний практичний продукт.

Досягнення інституту в останні роки переконливо довели, що лінія зростання результатів у селекції, технологіях і виробництві насіння залежить від рівня інтегрованості агротехнологій у міжнародні селекційні і технічні нормативи. Тому час висунув на посаду директора академіка НААН В. Ю. Черчеля, який не зі слів досконало знає механізми народження нових гібридів, довів значущість своїх результатів селекційної роботи в світовому масштабі, налагодив

логістичні канали співробітництва, проявив себе як надійний партнер, перевів відносини у цифрові трансформації, завжди покладається на надійну підтримку колективу. На даний час можна стверджувати, що інститут і наука подолали технічний бар'єр і зі знанням справи освоюють європейське поле діяльності.

Життєвий шлях Валентина Сергійовича Цикова є відображенням цілої історичної епохи, насиченої доленосними подіями розвитку держави та науки. Вірність обраній меті залишається непохитною у найбуремніші роки, вона стала фундаментом величної постаті в науці, виробництві і громадській діяльності.

На межі міста Донецька в невеличкому будиночку поблизу ланів радгоспу «Піски» 8 жовтня 1923 р. в сім'ї робітників-залізничників народився син Валентин. У 1941 р. він закінчив середню школу і прагнув стати студентом одного із вузів. Але мрії його не збулися.

Після закінчення війни для молодого людини, яка перенесла багато важких воєнних випробувань, на повний зріст постало питання про вибір подальшого життєвого шляху. Головним аргументом у виборі майбутнього, без сумнівів, було одержання освіти та здобуття привабливої і корисної для суспільства професії. Але не дарма існує прислів'я про те, що випадковості зустрічаються частіше, ніж закономірності.

Маючи наміри продовжити сімейну традицію і стати залізничником молодий воїн відправився до м. Дніпропетровська з метою вступити до Інституту інженерів залізничного транспорту. Але доля зробила свій вибір. Захоплений перспективами професії агронома Валентин під впливом агітаційної групи сільськогосподарського інституту, яка складалася в основному з привабливих студенток, прямо на сходах приймальної комісії бере курс на село.

У 1946 р. став студентом Дніпропетровського сільськогосподарського інституту. На той час там було всього два факультети – агрономічний та зоотехнічний. Його приваблювала професія вченого-агронома. Тому свій вибір він зупинив на агрономічному факультеті.

У роки навчання в інституті майбутній відомий вчений заявив про себе як обдарований студент з блискучими можливостями засвоєння теоретичних знань та переходу до практичних рішень. Валентин був завжди у вирі подій на видному місці зі своїм оркестровим барабаном, який задавав ритм студентському життю. Активний, динамічний, ритмічний темп життя Валентин Сергійович підтримував протягом всієї науково-виробничої діяльності – 74 роки.

Швидко промайнули студентські роки. В серпні альма-матер проводить випускників 1950 р. Одержавши міцні теоретичні знання, Валентин Сергійович вирішив поповнити їх практичним досвідом, хоча, як відмінник, він міг би продовжити навчання в аспірантурі. Він твердо вирішив працювати у виробничій сфері і за призначенням їде до Київського цукротресту, а потім як агроном – в Толмацьке відділення Шполянського цукрокомбінату. Одночасно із вдосконаленням механізованої технології вирощування кукурудзи велика увага тут приділялась вивченню хімічних прийомів боротьби з бур'янами, застосуванню гербіцидів різного спектру дії в поєднанні з агротехнічними заходами.

Вивчення ефективності нових гербіцидів стало основою кандидатської дисертації Валентина Сергійовича «Порівняльна ефективність деяких гербіцидів в боротьбі з бур'янами на посівах кукурудзи в умовах північного Степу України», яку він успішно захистив у 1968 р. в Інституті рослинництва, селекції і генетики ім. В. Я. Юр'єва.

Невдовзі його призначають директором Ерастівської дослідної станції. За впровадження наукових розробок у виробництво і досягнення високих показників дослідну станцію як учасника виставок нагороджують медалями і відзначають свідоцтвами ВДНГ. За період роботи Валентина Сергійовича на Ерастівській дослідній станції збудовано лабораторний корпус, кукурудзо-обробний завод з сезонною продуктивністю 1000 тонн насіння кукурудзи, здійснено електрифікацію шести населених пунктів, введено в експлуатацію насіннесховища та тваринницькі будівлі.

У 1970 р. В. С. Цикова переводять до Всесоюзного науково-дослідного інституту кукуруд-

зи на посаду завідувача відділу, а в 1975 р. Президія ВАСГНІЛ затверджує його заступником директора з наукової роботи. Одночасно він очолює відділ технології вирощування кукурудзи. Під його керівництвом проводяться широкі дослідження щодо вдосконалення інтенсивної технології вирощування кукурудзи, вивчаються її біологічні та екологічні особливості, розробляється сортова агротехніка нових гібридів та нові прийоми мінімізації обробітку ґрунту [2, 3]. Тісна співпраця з інститутом машинобудування дала плідні результати – створено комбіновані знаряддя і машини, які виконують за один прохід декілька технологічних операцій, зокрема, внесення гербіцидів різного спектру дії і обробіток ґрунту.

У 1987 р. в Інституті рослинництва, селекції і генетики ім. В. Я. Юр'єва В. С. Циков захищає докторську дисертацію «Наукові основи вирощування кукурудзи за інтенсивною технологією».

Чітке і правильне застосування нової технології дало змогу зменшити напругу під час проведення польових робіт, досягти значної економії трудових ресурсів і одночасно одержувати високі врожаї. Так, за даними Міністерства сільського господарства приріст урожайності в 1990 р. за інтенсивною технологією вирощування кукурудзи порівняно зі звичайною становив у зоні Степу 14,0 ц/га, Лісостепу – 10,7 ц/га і Поліссі – 12,7 ц/га зерна.

З жовтня 1979 р. за наказом Міністерства сільського господарства і академії ВАСГНІЛ Валентина Сергійовича Цикова призначають директором Всесоюзного науково-дослідного інституту кукурудзи, до складу якого входило 11 дослідних і селекційно-дослідних станцій.

Як крупний вчений, експериментатор, ініціатор нових форм впровадження наукових розробок у виробництво Валентин Сергійович сформувався в знаменитій лабораторії боротьби з бур'янами, якою керував з 1977 по 1997 рр. Вроджений талант організатора будь-якої справи дозволив консолідувати в лабораторії одразу 7 докторів наук з вагомими науковими досягненнями та оригінальними позиціями в гербологічній науці. За кожною з цих фундаментальних постатей розробки, які не втратили актуальності і на сучасному етапі розвитку землеробства: І. Н. Шевельов – засновник лабораторії (1912 р.), М. Е. Воробйов – обстеження і опис степового едафотопу бур'янів; О. В. Фісюнов – підготував біологічний атлас бур'янів; Л. П. Матюха – вивчив шкодочинність бур'янів у посівах різних культур сівозміни; М. С. Шевченко – розробив систему контролювання забур'яненості в ґрунтозахисному землеробстві; Ю. І. Ткаліч – обґрунтував принципи екологічної системності застосування гербіцидів в агробіосистемах.

З метою удосконалення форм організації науки і посилення її зв'язків з виробництвом на базі інституту створюється Науково-виробниче об'єднання по кукурудзі «Дніпро», основне завдання якого – вирощування насіння батьківських форм гібридів кукурудзи і забезпечення насінницьких господарств вихідними формами [4]. Генеральним директором призначають В. С. Цикова. Щорічно дослідні станції інституту реалізовували 3,5–4,0 тис. тонн насіння еліти та першого покоління гібридів кукурудзи.

Знаходить подальший розвиток селекція ранньостиглих і середньоранніх (ФАО 150–290) гібридів, що відзначаються холодостійкістю, посухостійкістю та жаростійкістю з урожайністю 60–70 ц/га для всіх ґрунтово-кліматичних зон, середньостиглих гібридів (ФАО 300–399), які забезпечують стабільно високі урожаї 70–80 ц/га в районах недостатнього і нестійкого зволоження [5], а також гібридів інтенсивного типу (ФАО 400–600) для вирощування на зрошуваних землях з урожайністю 100–120 ц/га.

За кількістю створених і районних гібридів інститут займав провідне місце серед науково-дослідних установ країни. За період діяльності В. С. Цикова на посаді директора (1979–1994 рр.) селекціонерами інституту створено 60 гібридів кукурудзи, посівна площа яких становила понад 4 млн га. В 1993 р. їх висівали в 15 областях України.

У 1988 р. В. С. Цикова обирають членом-кореспондентом ВАСГНІЛ, а в 1991 р. – академіком ВАСГНІЛ і УААН. У 1989 р. йому присвоюють вчене звання професора, а в 1994 р. – обирають почесним професором Дніпропетровського державного аграрного університету.

У 80–90-х роках стало очевидним, що підвищення урожайності зернових культур, і в першу чергу кукурудзи, неможливо досягти не подолавши проблеми втрат урожаю від бур'янів. Декілька важливих ділових відряджень у Сполучені Штати Америки остаточно переконали директора Інституту кукурудзи Валентина Цикова щодо переходу на індустріальні технології вирощування кукурудзи на зерно та широкого застосування високоефективних гербіцидів за рахунок відмови від значних витрат ручної праці.

У цей час розгортається міжнародне співробітництво інституту зі світовими брендами – власниками авторських прав на гербіциди різного призначення, такими як Монсанто (США), Дюпон (США), Байер (Німеччина), F. M. S. (США), BASF (Німеччина), Рон-Пуленк (Франція) та ін. У результаті фітотоксичної ідентифікації гербіцидів світових компаній було сформовано національний перелік пестицидів, який сприяв суттєвому зниженню втрат урожаю і радикальній модернізації агротехнологій. Фактично було зроблено вирішальний крок до адаптації фітотоксичної дії гербіцидів і чутливості бур'янів. Це підвищило екологічні шанси хімічного способу захисту посівів.

Завдяки активній позиції Валентина Сергійовича Цикова щодо поглиблення міжнародного співробітництва у сфері наукомістких технологій інститут став все більше привертати увагу і зацікавленість крупних компаній і зарубіжних партнерів як добре підготовлена сучасна база для розгортання інноваційних проектів в аграрному секторі України. Так, в 1988 р. Інститут кукурудзи був обраний головним виконавцем проекту з освоєння No-till технологій, який проводився на землях колгоспу «Прогрес» Дніпропетровської області спільно з американською компанією «Монсанто».

Це були перші кроки на українській землі новітнього складу технологій вирощування сільськогосподарських культур без традиційного обробітку ґрунту, які згодом у адаптивному землеробстві стали незамінним елементом системи обробітку ґрунту в степовій зоні.

Перші спроби впровадження No-till технологій не завжди були вдалимими і не приносили очікуваний результат, але згодом відкрили свої позитивні сторони. В складних сівозмінних комбінаціях звичайні ґрунтообробні і посівні агрегати нездатні були забезпечити своєчасну сівбу через брак часу та критичну якість ґрунту. Зараз мало хто сумнівається в тому, що високий врожай пшениці озимої можна одержати і після соняшника, і після кукурудзи на зерно.

Як дуже уважний, зосереджений і спостережливий учений та організатор роботи науково-виробничих комплексів Валентин Сергійович давно помітив переваги зарубіжних компаній, які сповідують замкнений цикл виробництва інноваційної продукції з глибоким освоєнням наукомістких елементів. Тому будь-які перспективні моделі розвитку завжди спирались на можливість консолідації технологічних і селекційних розробок, вивчення проблем біотехнології та виробництва насіння кукурудзи, розширення каналів реалізації основної продукції.

На зорі своєї науково-освітньої кар'єри Валентин Сергійович працював викладачем школи підвищення кваліфікації при управлінні сільського господарства Дніпропетровської області, де проводив лекції з питань генетики, науки, яка тільки вийшла з тривалого реакційного процесу і отримала можливість вільно розвиватись.

Тому на посаді директора він проявив особливу прихильність до селекції, її кадрового і фінансового забезпечення, технічного оснащення польових і лабораторних робіт, відкриття доступу до світових досягнень і виходу на міжнародний рівень [6].

Глибоке знання тенденцій світового та вітчизняного виробництва кукурудзи, творчий пошук нового, практичне застосування накопиченого досвіду та зосередження уваги на конкретних наукових та виробничих проблемах агропромислового комплексу дозволили радикально змінити технологію післязбиральної обробки кукурудзи.

Знаковою подією в рамках розширеного міжнародного співробітництва у сфері селекції кукурудзи стало створення спільного підприємства «Каргіл-Дніпро» на базі американського та українського капіталу.

На основі об'єднання генофондів і покращення технічного оснащення було створено ряд різностиглих гібридів кукурудзи серії Кадр з урожайністю 110–140 ц/га сухого зерна.

Прогнозоване і передбачуване управління у сфері наукових досліджень в селекції кукурудзи дозволило своєчасно вирішити проблему одержання двох генерацій кукурудзи за один рік в умовах керованого клімату в збудованому в 1981 р., спеціально для цього, селекційному центрі.

У подальшому принцип ущільнення вегетаційних генерацій селекційних зразків кукурудзи знайшов своє продовження у використанні ефекту південної півкулі і теплих широт, яким дуже раціонально скористалися селекціонери інституту. Нова методика позитивно позначилась як на ефективності роботи селекціонерів, так і на зерновій продуктивності кукурудзи. За 20 років нового тисячоліття в інституті було створено 163 гібриди цієї культури, а врожайність їх виросла при цьому зі 115 до 180 ц/га.

Здатний майстерно запалювати творчу ініціативу, розпізнавати і надихати талановитих вчених міткий менеджер Валентин Циков консолідував в селекційному блоці яскравих індивідуально вчених-селекціонерів з тяжінням до колективної злагодженої роботи. Дійсно до категорії унікальних явищ можна віднести той факт, що у відділі фактично одночасно працювали академік Б. П. Соколов, професор П. П. Домашнев, академіки Б. В. Дзюбецький і В. Ю. Черчель.

Нові завдання, які постають перед наукою і виробництвом, стимулюють створення нових форм впровадження завершених наукових розробок і агротехнологій. Під егідою Центру наукового забезпечення агропромислового виробництва та його головної установи Інституту кукурудзи в Дніпропетровській області в 1986 р. було організовано спеціалізоване підприємство, укомплектоване висококваліфікованими спеціалістами і засобами механізації, яке спільно з вченими інституту в 1990 р. забезпечило одержання рекордного врожаю 1 млн т зерна кукурудзи.

Не тільки висококваліфікована професійна підготовка вчених і спеціалістів, а і згуртованість колективу вивели на високий рівень визнання селекційних і технологічних розробок та зростання економічного і соціального добробуту працівників інституту.

Валентин Сергійович був завжди переконаний, що створити працездатний мотивований колектив одностороннім, захопленим суспільним завданням, неможливо без спільного розуміння проблем, створення колективної атмосфери зацікавленості в результатах спільної роботи та відчуття підтримки один одного. Валентин Сергійович впродовж багатьох років був керівником координаційного Центру з вирощування кукурудзи у країні та представником Центру у Європі. Обирався членом президії УААН південного відділення ВАСГНІЛ, членом бюро відділення рослинництва та селекції регіонального Центру наукового забезпечення АПВ.

В. С. Циков є автором близько 400 наукових праць, в т. ч. 12 монографій, 12 авторських свідоцтв та патентів на винаходи, підготував 3 доктори та 12 кандидатів с.-г. наук.

Велику увагу приділяв науковій базі інституту і дослідних станцій, пропаганді і впровадженню у виробництво завершених наукових розробок, брав участь у міжнародних симпозиумах, конференціях з проблеми вирощування кукурудзи.

Широка публічна діяльність на представницьких наукових і практичних форумах, активна пропаганда науки в засобах масової інформації сприяла загальному визнанню громадськості і зростанню авторитету в нашому суспільстві ролі НААН України.

Особливої поваги заслуговують його педагогічні зусилля щодо збереження основоположних традицій добре відомої наукової школи агротехнологів і наповнення її принципово новим науковим теоретичним змістом і практичними результатами. Ця людина здатна запалити зірку наукового натхнення у кожному науковцеві, він завжди готовий прийти на допомогу і розв'язати будь-які складні питання у різних сферах сільського господарства.

Його агрономічні та наукові заслуги відзначені присвоєнням почесного звання «Заслужений агроном України», Почесною грамотою Президії Верховної Ради України «За заслуги перед українським народом», він обраний президентом почесних професорів Дніпропетровського

аграрного університету та почесним доктором Інституту землеробства.

Висока ерудиція, принциповість, добропорядність і вимогливість, постійний пошук і творча праця в ім'я науки і процвітання виробництва створили йому заслужений авторитет серед науковців і працівників сільського господарства [7].

Так народжувались видатні вчені аграрної науки, так зростав Інститут зернових культур, так він справедливо визнаний колискою і локомотивом виробництва кукурудзи в Україні.

Таким чином, закон зростаючого урожаю кукурудзи В. С. Цикова діє.

Використана література

1. Циков В. С. – 70. *Вісник аграрної науки*. 1993. № 10. С. 108–109.
2. Циков В. С. Сайко В. Ф., Лобас М. Г., Яшовський І. В. Інтенсивна технологія вирощування кукурудзи. Наукові основи ведення зернового господарства. Київ: Урожай, 1994. С. 269–282.
3. Циков В. С. Прогресивная технология выращивания кукурузы. Київ: Урожай, 1984. 192 с.
4. Циков В. С. Кукуруза: технология, гибриды, семена. Днепропетровск: ВАТ Вид-во «Зоря», 2003. 296 с.
5. Циков В. С. Особливості технології вирощування кукурудзи в умовах недостатнього й нестійкого зволоження степової зони України. *Пропозиція*. 2000. № 4. С. 39–41.
6. Заїка С. П. Скоростигла кукурудза (селекція, особливості насінництва та інтенсивної технології). Київ: Урожай, 1987. 200 с.
7. Циков Валентин Сергійович: Бібліогр. покажч. наук. пр. за 1966–2005 роки / уклад.: А. В. Мінко, В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко, Л. А. Кириленко; наук. ред. В. А. Вергунов; авт. вступ. ст. М. В. Зубець. УААН. ДНСГБ, Ін-т зерн. госп-ва. Київ: Аграр. наука, 2006. 84 с.; порт. (Біобібліогр. сер. «Академіки Української академії аграрних наук»).